

Noten

- 1 Turijn, Archivio di Stato, Architettura militare, Vol. iv, fol. 65. De kaart is beschreven in: Charles van den Heuvel, *'Papiere Bolwercken', De introductie van de Italiaanse stede- en vestingbouw in de Nederlanden (1540-1609) en het gebruik van tekeningen* (Alphen aan den Rijn 1991) 165.
- 2 SHERTOGENBOSCHE IN BRABANTIA, in: Matteo Neroni, *Piante di fortezze nei paesi bassi*. Bibl. Nat. Firenze, Fondo Nazionale, 11 I 281, fol. 114. De kaart is beschreven in: Charles van den Heuvel (idem).
- 3 Bibliothèque des Inspection du Genie Paris, Atlas 106, carte 49(11), cat. no. 984-985.
- 4 *tsHertogen Bosch*, J. van Deventer, minuutkaart, Koninklijke Bibliotheek Brussel.

- 5 L.P.L. Pirenne, 'De oudste panorama's van 's-Hertogenbosch, het panorama van Anton van den Wijngaerde', in *Brabantia* 4 (1995), 324-332.
- 6 *Tsertogenbosch*, G. Braun en F. Hoogenberg, in: *Civitates Orbis Terrarum*, 1572-1618, deel 4.
- 7 J.C. Gudde, *'s-Hertogenbosch, geschiedenis van vesting en forten* ('s-Hertogenbosch 1974) 56.
- 8 Uiteindelijk werd de Molenberg in 1590 afgegraven. Gudde (1974), 91.
- 9 Gudde (1974), 62; H.L. Janssen en E. Nijhof, 'Ceramiek uit drie beerputten onder de stadswal (1542-1543) van 's-Hertogenbosch', in: *Corpus Middeleeuws Aardewerk* 14,15,16 ('s-Hertogenbosch 1999) VII-X.

Berichten

Nieuws van het Noordbrabants Museum

Tentoonstelling Broedertwist: België en Nederland en de erfenis van 1830
24 september 2005
t/m 8 januari 2006

Broedertwist: België en Nederland en de erfenis van 1830 toont voor het eerst zowel de Nederlandse als de Belgische kijk op de gebeurtenissen rond 1830. Beide visies worden gespiegeld gepresenteerd. Belgische oorlogspropaganda hangt naast Nederlandse schilderijen met een tegenovergestelde boodschap. En naast de tempels voor de Belgische helden van de Revolutie, zoals 'Charlier met het houten been', prijken de tempels voor de Nederlandse martelaren, zoals Jan van Speijk die zichzelf en zijn schip de lucht in liet vliegen. De tentoonstelling beperkt zich niet tot de Revolutie. Na 1830 bestond er in de jonge staat België een grote behoefte om zichzelf te legitimeren. Dat deed men onder andere door het nationale verleden te verheerlijken. En ook in Nederland kon de nationale trots, na het smadelijke verlies van België, wel

een opsteker gebruiken. Om dit te illustreren is op de tentoonstelling een spectaculaire eregalerij gebouwd met grote Belgen en grote Nederlanders: Egmond tegenover Willem van Oranje en Rubens tegenover Rembrandt. Daarnaast blijkt de nationale trots ook uit de statige vorstenportretten, theatrale ontwerpen voor nationale monumenten, uniformen, vlaggen en vaderlandse relieken. De bezoeker kan patriottische poëzie beluisteren en er klinken nationale hymnen en vaderlandslievende liederen. En natuurlijk wordt er ook aandacht geschonken aan de wijze waarop Nederlanders en Belgen elkaar vandaag de dag bekijken. De tentoonstelling *Broedertwist: België en Nederland en de erfenis van 1830* is een samenwerkingsproject tussen het Noordbrabants Museum in 's-Hertogenbosch en het Stedelijk Museum Vander Kelen-Mertens in Leuven, waar de tentoonstelling te zien zal zijn van 28 januari t/m 23 april 2006. Bovendien zijn de Katholieke Universiteit Leuven en de Radboud Universiteit Nijmegen nauw bij het project betrokken geweest. Bij de tentoonstelling verschijnt een gelijknamige publicatie geschreven door de Nederlandse his-

'De overdracht van het vaandel door de prins van Oranje aan de Bossche schutterij op 24 juli 1831', olieverfschilderij ca. 1839 van Dominicus Dubois, 244 x 260 cm. Het vaandel was bekostigd door 77 dames. (Gemeente 's-Hertogenbosch, stadhuis; foto: Noordbrabants Museum) Een gedeelte van de Bossche schutterij vertrok uit de stad en nam in augustus 1831 deel aan de 'tiendaagse veldtocht'; een ander gedeelte bleef achter en verrichtte hier garnizoensdienst.

toricus prof. dr. Peter Rietbergen en zijn Belgische collega dr. Tom Verschaffel.

Nieuws van het Stadsarchief

Cursus Oud Schrift

In het voorjaar van 2006 organiseert het Stadsarchief 's-Hertogenbosch weer een cursus Paleografie (Oud schrift) voor beginners. Hierin staan naast voornamelijk 16e- tot en met 19e-eeuwse oud-Nederlandse teksten ook de inhoud en achtergronden van het geschrevene centraal, en zullen historische zaken worden toegelicht. De cursist krijgt op deze wijze indirect ook een inzicht in het leven en werken van de mensen in 's-Hertogenbosch vroeger.

De cursus bestaat uit 10 lessen, die plaatsvinden op de woensdagmiddagen vanaf 1 februari, telkens van 14.00-16.00 uur in de collegezaal van het Stadsarchief aan de Bloemenkamp 50 (achter de Arena) te 's-Hertogenbosch. De kosten voor de cursus bedragen € 105,- inclusief koffie en werkmateriaal. Voor informatie en aanmelding kunt u terecht bij Jac. Biemans via e-mail jabi@s-hertogenbosch.nl of telefoon (073) 615 52 78.

Internationaal Vestingcongres

Als één van de vele activiteiten in het jaar 2005 waarin 's-Hertogenbosch is uitgeroepen tot Vestingstad van Europa vindt het project *De vesting als korset: beklemmend of inspirerend?* plaats, met onder meer een driedaags internationaal congres. Het Internationaal Congres met dezelfde titel wordt van 26-28 oktober 2005 gehouden in de Statenzaal van het Noordbrabants Museum en de Nederlands Hervormde kerk te 's-Hertogenbosch. Vanuit diverse disciplines zoals kunst, architectuur, restauratie, toerisme, historie etc. zullen thema's als ontstaan en ontwikkeling, bouw- en restauratiegeschiedenis, landschap en water, bewoners en bezoekers van Europese

vestingsteden behandeld worden. Een twaalftal Europese vestingsteden is uitgenodigd om op grond van hun ervaringen hun visie te geven. Vanwege het internationale karakter is de voertaal van dit congres het Engels. Nederlandstalige deelnemers hebben echter de mogelijkheid om een aantal Nederlandstalige parallelsessies bij te wonen. Het programma van de vrijdagochtend (28 oktober) is geheel in het Nederlands, of kan desgewenst ingevuld worden met een (Engelstalige) excursie naar de vestingstad Heusden. De vrijdagochtendsessie kan ook door niet-congresdeelnemers worden bijgewoond. De middagdiscussie is voor iedereen vrij toegankelijk en geheel gratis (zolang er plaats is). Het project wordt uitgevoerd door het Stadsarchief 's-Hertogenbosch, het Bosch Architectuur Initiatief (BAI), de Stichting 's-Hertogenbosche Monumentenzorg, de Afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten van de gemeente 's-Hertogenbosch, in samenwerking met het Noordbrabants Museum, de gemeente Heusden en de Kring 'Vrienden van 's-Hertogenbosch'. Als u geïnteresseerd bent in geschiedenis, erfgoed, cultuur, ecologie, ruimtelijke ontwikkeling of (binnenstads) economie dan is het Bossche congres een aanrader! Voor meer informatie en aanmelding kunt u de website <http://www.fortcors.com> bezoeken of contact opnemen met mevr. Elly Brugman via e-mail info@fortcors.com of telefoon (073) 642 81 78.

Aanwinsten Stadsarchief

- Archief voetbalvereniging Hertogstad 1958-1997, ca. 3,5 m (in bewerking).
- Archief J. Jens, met name stukken betreffende de Rederijkerskamer Moyses Bosch en de Bossche Revue 1935-1975, ca. 0,2 m.

- Grafkistenboek 1828-1837, opgave van geleverde grafkisten met de daaraan verbonden kosten, 0,05 m.
- Brief namens de hertog van Kleef aan de stad 's-Hertogenbosch in verband met het inhuren van een beul, 1591, 1 stuk.
- Archief Manufacturenhandel / behanger/ stoffeerderij Ubink (magazijn De Kroon)/ firma Bischoff, ca. 1910-1975, 0,6 m.

Nieuws van de BAM

Hinthamerstraat 182

Op dit moment ondergaat dit pand een grootschalige verbouwing. De begane grond, de kelder en een klein gedeelte van de verdieping is onderzocht. In de volgende fase komt het overige deel aan de beurt. Het pand heeft de typische Bossche indeling met een voorhuis en vast achterhuis. Het voorhuis heeft twee bouwlagen en een kap met aan de voorzijde een extra verdieping onder een kap evenwijdig aan de straat. Het achterhuis heeft een kelder, twee bouwlagen en een kap. Het achterhuis is twee keer zo breed door een extra bouwvolume achter Hinthamerstraat

Fotos: BAM)

180 (Achter de Exters 1a). Het extra bouwvolume is alleen op de begane grond onderdeel van de woning die vanuit de Hinthamerstraat toegankelijk is.

Bijzonder is dat in dit pand, naast een fraai 19e-eeuws interieur, middeleeuws metselwerk is waargenomen. In zowel de brandmuur als de rechter en linker zijmuur in het voor- en achterhuis is grote, laat 13e- of vroeg 14e-eeuwse, baksteen (28 x 12,5 x 6,5-7 cm, 10 lagen = 81,5 cm) ontdekt. Niet eerder is een huis met bakstenen van dit formaat aangetroffen zo ver buiten de 13e-eeuwse stadsmuur. Aangenomen werd dat er buiten de stadsmuur geen grote stenen huizen stonden. Aangezien slechts een gedeelte van het pand op dit moment is onderzocht, is het moeilijk vast te stellen hoe het pand er in de late 13e of vroege 14e eeuw heeft uit gezien. Het is niet duidelijk of de bebouwing buiten de stadsmuur dezelfde typologie had als daar binnen. In de 15e eeuw is het pand uitgebreid/verbouwd volgens het standaard Bossche woonhuistype. Uit deze periode stammen waarschijnlijk de kaarsnissen, die in het voorhuis zijn ontdekt.

Vermoedelijk is het voorhuis aan het einde van de 18e eeuw verbouwd, waarbij ook de voorgevel is vernieuwd. In de tweede helft van de 19e eeuw heeft het pand zijn huidige uiterlijk gekregen. Het interieur is toen vernieuwd. Waarschijnlijk is toen ook het achterhuis van Hinthamerstraat 180 bij het pand getrokken. Aan het einde van de 19e eeuw is het pand waarschijnlijk nogmaals verbouwd, waarbij de serre is gebouwd. Bijzondere interieurelementen zijn het rijke stucplafond in de salon in het achterhuis, de empire-schouwen, de serre, het stucwerk met Corinthische kapitelen in de gang en tot slot het plafond met sierlijke

en veelkleurige bloem- en rankenschildering in de eetkamer.

Voor het bouwblokonderzoek is ook de tuin met de achterbebouwing ingemeten. De achterbebouwing aan 'Achter de Exters' was oorspronkelijk het kantoor van C.N. Teulings. Drukkerij Teulings is de voorloper van de vnu (voormalig eigenaar van het Brabants Dagblad). In 1914 verhuisde de drukkerij naar het Emmaplein.

Carolien Roozendaal

Nieuws van De Boschboom

Nieuwe uitgave

Marius de Leeuw gehuldigd Onthulling glas-in-loodraam

'Weet je, dat het grote glas-in-loodraam 'onderdrukking – verzet – bevrijding' waarmee ik in 1947 de Prix de Rome heb gewonnen, nooit is uitgevoerd? Ik denk zelfs dat 'ze' de ontwerp-tekening – op ware grootte (320 x 250 cm.) – hebben weggegooid!'. Marius de Leeuw sprak er in oktober 1999, een jaar vóór zijn dood, met enige verbittering over. Twee dagen vóór zijn sterven klonk deze verzuchting opnieuw. Hij bezat alleen een zwart-wit foto van het oorspronkelijke ontwerp (negen panelen) en één van het centrale paneel. Intrigerend. Een (uitgestelde) zoektocht leek een onontkoombare opdracht. 'Bossche Bladen' besloot in haar vergadering van september 1999 het kerstnummer te 'versieren' met afbeeldingen van glas-in-loodramen van de Bossche kunstenaar Marius de Leeuw, toen 84 jaar. Daarvoor was uiteraard zijn toestemming nodig. Dat kerstnummer van 1999 zag er fraai uit en bevatte de twee zwart-wit tekeningen maar ook enkele van zijn geplaatste glas-in-loodramen in

In het trappenhuis van het pnm-gebouw (Provinciale Noordbrabantse Electriciteits Maatschappij), thans Essent, Willemsplein in 's-Hertogenbosch plaatste Marius de Leeuw in 1956 vier ramen, elk van 280 x 200 cm, die vier aspecten uitbeelden van 'electriciteit': licht – cultuur – kracht – communicatie. Hij bediende zich van een nieuwe techniek: het zandstralen, waarbij een kunstenaar lijnen en vlakken van figuren uithouwt op verscheidene diepten in dik glas. Later beitelt hij de randen als het ware uit het glas. (Foto: Marc Bolsius)

kleur, op locatie gefotografeerd. Het deed de kunstenaar zichtbaar ge-noegen toen Aart Vos, hoofdredacteur, hem in het Stadsarchief het bewuste nummer ter hand stelde.

Soms tollen uitspraken door je hoofd en ze verdwijnen meestal ook. Maar een enkele licht op en zet zich hardnekkig vast in je brein. Kortom, op 14 juli 2004

(Le quatorze Juillet!) gaf na 57 jaar een rol bruin papier in de schemerige kelder van de Rijksacademie in Amsterdam de authentieke ontwerp-tekening prijs. Tinie Kerseboom, hoofd van de afdeling Verzamelingen en ondergetekende toonden zich meer dan verrast, toen wij dat 'oude karton' op de hardstenen vloer voor ons hadden uitgerold. Een opwindende ontdekking en een grandioze ervaring! Restauratie van twee scheuren leek eenvoudig. Uitvoering van het raam in de oorspronkelijke kleurstelling – alle tinten waren verbleekt en nauwelijks zichtbaar – leek voorlopig moeilijk; productie en plaatsing een kwestie van geld. De ontwikkelingen speelden zich daarna in hoog tempo af.

Coen Free, algemeen directeur van het Koning Willem 1 College in 's-Hertogenbosch, gehuisvest in een voormalige kazerne, wilde dit raam als symbool van de vrede, graag onthullen in zijn nieuwe vleugel: het *Studenten Succes Centrum*. Het College nam royaal alle kosten voor zijn rekening.

De gelukkige bijkomstigheid van een sympathieke en praatgrage éminence grise die op zijn leven terugkijkt en voor- en tegenspoed uitstekend kan relativeren, leverde essentiële informatie op. Daartoe behoorde een dankbare beschrijving van zijn laatste, onmisbare hulp, de glazenier Antoon Kok. Hij zou bij de productie van het gehele raam in 'hun beider' *Glasbewerkingsbedrijf Brabant* te Tilburg stellig waardevolle adviezen kunnen geven over de juiste kleurstelling en ook aanwijzingen over de precieze grisaille, een karakteristiek in het oeuvre van Marius de Leeuw. Bij gelegenheid van de plaatsing en onthulling van dit raam presenteert de cultuurhistorische vereniging 'De Boschboom' een boek van 240 pagina's, rijk in kleur geïllustreerd. Tien auteurs belichten

daarin, afgewisseld met interviews en zakelijke gegevens, allerlei thema's over persoon en werk. Een originele keuze uit een overweldigende hoeveelheid tekeningen, reisschetsen, aquarellen, gouaches, schilderijen, kostuums, ontwerpen, mozaïeken, keramiek, glas-in-loodramen en sgraffito's geven een indruk van de veelzijdigheid, artistieke en ongewone werkdrijf van Marius de Leeuw. Daarover gaat het boek. En ook over zijn leraarschap aan de Bossche academie, de zoektocht, de productie van het raam, de wonderlijke aankleding van de vernieuwde Maria-omgang in 1953 met de befaamde 'lijdensdoeken' - fraai appliqué van tientallen Bossche dames – in hun vindplaats: een kelder van het Postkantoor. Een tiental genereuze sponsors bekostigt de voorname uitgave waarin zo'n 400 afbeeldingen opgenomen worden. Het fotograferen van honderden kunstwerken in openbare gebouwen en particuliere collecties vergde ruim een half jaar. Vele uren en soms dagen trokken de samensteller en de bekende fotograaf Marc Bolsius er op uit. De uiteindelijke keuze bekroonde het inspirerende overleg tussen familie, auteurs, eindredacteur, fotograaf en vormgever Veronica Dénis.

Het gezamenlijke initiatief van Het Koning Willem 1 College en de cultuurhistorische Vereniging 'De Boschboom' resulteert in een symposium op vrijdag 28 oktober in het Koning Willem 1 College. Enkele auteurs geven daar een korte toelichting op hun bijdrage, terwijl passende afbeeldingen op het doek zullen verschijnen. Daarna onthult burgemeester A. Rombouts in het *Studenten Succes Centrum* het oude en vooral 'nieuwe' glas-in-lood.

Theo Hoogbergen